

ДИНАМІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ 50-Х — 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Із здобуттям незалежності перед істориками України поставили завдання глибшого висвітлення багатьох питань історичного минулого своєї держави. Це проблеми, що торкаються різних аспектів життя в той чи інший період: політичних, соціально-економічних, культурних та інших. Склалося так, що вивченню деяких питань регіональної історії в радянській історіографії приділялось недостатньо уваги. Зокрема, це стосується проблем урбанізації та соціальної мобільності на Півдні України.

Хоча деякі історики вивчали ці питання в загальних працях, присвячених соціальній стратифікації (1), але спеціальних праць, що висвітлювали б проблеми, які нас цікавлять, поки що немає. Для написання роботи використані матеріали статистичних збірників, переписів тощо (2), які послужили основними джерелами.

Інтерес до вивчення урбанізації населення в Південній Україні зумовлений як невирішеністю традиційних проблем (надмірний потік населення із сіл, швидкий ріст, в основному за рахунок мігрантів, населення великих міст і агломерацій, депопуляції сільської місцевості), так і появою нових внаслідок переходу до ринкових методів господарювання (підвищення міграційних переміщень, прискорені зміни структури господарства в приміських районах та ін.). Недостатнє вивчення урбанізації населення, і, насамперед, демографічних аспектів, негативно позначається на стратегії і тактиці управління цим процесом. Урбанізація — це історичний процес підвищення ролі міст в розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення та ін.

До найбільш характерних критеріїв урбанізації відносять-

ся: швидкий ріст несільськогосподарських професій, типових для міста; винищення і розвиток особливостей суспільного вжитку культурних благ; розширення радіусу впливу міської культури (використання населенням засобів масової інформації, центрів науки, культури, мистецтва). Для великих міст характерно швидке включення і використання різноманітних технічних засобів, які полегшують умови праці і життя людини. Урбанізація торкається багатьох параметрів життєдіяльності — від екологічних до поведінкових. Виникає новий спосіб життя, змінюється соціально-психологічний образ людей. Вплив великого міста на людину має неоднозначний характер. З одного боку, виникає велика кількість виробничих об'єктів з багатопрофільним характером функціонування, широкого розмаху набуває житлово-комунальне господарство, сфери побутового обслуговування, культурних та оздоровчих центрів, медично-санітарної служби, засобів комунікації, які повніше задовольняють фізичні та духовні потреби жителів міст. З другого боку — надмірна густина населення, напружений ритм життя, забруднення навколишнього середовища роблять міста зонами підвищеного ризику, негативно впливають на організм та здоров'я людей (3).

На сучасному етапі урбанізації змінюється характер концентрації населення. Навколо великих міст швидко розвиваються системи поселень, які охоплюють все нові райони в орбіту безпосереднього впливу головних центрів економіки і культури. Важливою частиною міської культури стає міський спосіб життя. Однією з важливих ознак міського способу життя є прагнення людини до постійного оновлення інформації і контактів у сферах професійної діяльності, культури, спілкування і т. д. Розвиток і спеціалізація соціальних потреб, просторової рухливості населення підсилюють транслокальні тенденції міської культури. Меншим стає значення місцевої діяльності в місті, сусідських контактів.

Особливе значення в розширенні сфери дії урбанізації, міської культури мають транспортні засоби, засоби зв'язку та масової комунікації (газети, радіо, телебачення). Збільшуються різного роду міграції в райони великих міських центрів, підсилюється процес концентрації населення в агломераціях. В ході урбанізації одним з важливих завдань є вирішення екологічної, соціально-культурної, будівельної та інших проблем, які потребують постійної уваги. Урбанізація проявляється не тільки в збільшенні кількісних показників (наявності великих міст та чисельності міських жителів), але

й якісними — розширення сфери впливу міського способу життя. З процесом урбанізації тісно пов'язане поняття соціальної мобільності (рухливість соціальної групи в суспільній структурі). Виділяють горизонтальну соціальну мобільність (перехід людей із однієї соціальної групи в іншу, розміщену на тому ж соціальному рівні) та вертикальну (соціальну мобільність (переміщення в іншу соціальну групу або клас) (4). Вертикальне переміщення може відбуватись в двох напрямках: вниз або вгору. Слід враховувати, що навряд чи існує таке суспільство, де вертикальне переміщення проходило б вільно і без перешкод. Раніше побутувала думка, що мобільність вгору активніше проявляється в демократичному ніж автократичному суспільстві. Але історія нашої країни доводить, що на практиці це не зовсім так хоча б тому, що під вивіскою «демократія» часто об'єднуються суспільства самих різних типів, і що переміщення в соціальній групі вгору — процес не зовсім однозначний і демократичний.

Хоча акцентувалась увага на глибоких змінах в соціальній структурі колишнього СРСР, але ліквідації суттєвої різниці між розумовою та фізичною працею, між містом і селом не відбулось. Ріст міського населення супроводжувався зменшенням абсолютної та відносної чисельності сільського населення. Для того, щоб плідно розглянути ці питання, слід звернутись до проблеми зміни чисельності населення в кінці 50-х — 80-х роках.

Особливий інтерес представляє розвиток процесу урбанізації протягом двадцяти років, починаючи з початку 50-х років. Для порівняння візьмемо чисельність міського населення по трьох областях Південного регіону (див. табл. № 1, тис. чол.) (5):

	1950	1960	1970
Миколаївська	345,1	405,9	605,3
Одеська	704,5	992,5	1334,4
Херсонська	163,5	338,3	554,5

На основі даних таблиці можна зробити висновок, що в період з 1960—1970 рр. процес урбанізації в усіх трьох областях проходив більш інтенсивно, ніж в 1950—1960 рр. Порівнюючи збільшення чисельності міського населення по областях в процентному відношенні слід зазначити, що найбільш інтенсивно кідькість міських жителів збільшувалась в

Херсонській області. Це пояснюється ростом в процесі урбанізації загальної кількості міських поселень. В період 1959—1970 рр. найбільшими темпами збільшилась кількість міст з населенням 100—500 тис. жителів, найменшими — до 50 тис. жителів (6). Тобто в цей період можна опостерігати таку закономірність: чим більше місто, тим вищі темпи збільшення чисельності населення.

Ріст міського населення на Півдні України, як і в цілому по республіці, проходить за рахунок таких джерел: природного приросту, механічного приросту і перетворення сільських населених пунктів у міські. Першочергове значення в прирості міського населення має міграція (особливо в містах з кількістю жителів більше 100 тис. чоловік).

На розвиток міст впливає багато факторів, серед яких в першу чергу виділяються економіко-географічні умови (народногосподарський профіль, наявність водних, територіальних, енергетичних ресурсів, транспорту та ін.) і соціально-демографічний потенціал (ступінь розвитку науково-освітнього комплексу, рівень розвитку сфери обслуговування населення, якість трудових ресурсів, наявність демографічних «резервів» у зоні впливу). Ці фактори в кожному конкретному випадку визначають темпи росту міста і доцільність стримування або стимулювання його розвитку.

Якщо ретроспективно прослідкувати динаміку росту населення різних міст, то найбільш швидкими темпами збільшувались міста, які являлись центрами соціально-економічного і промислового розвитку територій, які мали значні ресурси і демографічні резерви. В Південному регіоні такими центрами, в першу чергу, були обласні центри: міста Одеса, Миколаїв, Херсон. Поступово навколо них та деяких інших міст створювалися агломерації міських поселень.

Важлива роль належить Південному регіону в змінах загальної чисельності населення і взмінгах питомої ваги міського населення. Розглянемо таблицю № 2 (7):

З таблиці видно, що найшвидше зростала загальна кількість населення в усіх трьох областях на протязі 1959—1969 рр. Причому, темпи росту в Херсонській області були значно більшими, ніж в Одеській та Миколаївській областях. В цей же період значно зростає питома вага міського населення (особливо в Миколаївській і Херсонській областях). В наступні роки також спостерігається зростання питомої ваги міського населення, але вже не такими швидкими темпами.

Зміни загальної чисельності населення і питомої ваги міського населення Південної України в 1959—1989 рр., %

	Темпи росту загальної кількості населення			Питома вага міського населення			
	1959—69	1970—78	1979—89	1959	1970	1979	1989
Миколаївська обл.	113,4	108,2	107,2	39	53	60	66
Одеська обл.	117,2	106,4	103,9	47	56	62	66
Херсонська обл.	125,0	112,9	106,6	40	54	58	61

Розглянемо середньорічні темпи приросту чисельності міського населення в Південній Україні в 1959—1989 рр., в порівнянні з показниками по республіці. (Див. табл. № 3, %) (8):

Роки	УРСР	Темпи приросту міського населення в Південній зоні
1959—1970	2,7	3,6
1970—1979	1,9	2,1
1979—1989	1,7	1,4

З даних таблиці видно, що на протязі 1959—1979 рр. приріст міського населення на Півдні України був вище загального рівня по республіці. Це пояснюється досить високим рівнем економічного розвитку Південного регіону. Звичайно, за рахунок цього спостерігається зменшення чисельності населення, яке проживає в сільській місцевості.

Аналіз територіального розміщення міського населення дає підстави зробити висновок, що в Південній зоні більша частина населення концентрується в містах з чисельністю жителів більше 250 тис. чоловік (9). Порівняно з 1959 роком в 1979 році чисельність населення в великих містах значно зросла. За даними перепису населення 1979 р. на Півдні України було тільки одне місто з чисельністю жителів більше 500 тис. чоловік. Це — місто Одеса, в якому самий високий відносний приріст населення можна було спостерігати в 1959—1970 рр.

Розглянемо зростання чисельності населення обласних центрів Півдня України в період 1970—1989 рр. (Див. табл. № 4, тис. чоловік) (10).

Обласні центри	Чисельність населення		
	1970	1979	1989
м. Одеса	892	1046	1113
м. Миколаїв	362	440	480
м. Херсон	261	319	340

З таблиці видно, що чисельність населення в обласних центрах на протязі 1970—1989 рр. збільшувалась нерівномірно. Найінтенсивніше цей процес проходив з 1970 по 1979 рік.

В сучасних умовах можна спостерігати суттєві кількісні і якісні зміни в розселенні населення України. Для раціонального розміщення виробничих сил, концентрації та кооперації виробництва, покращання використання трудового потенціалу нашої країни, підсиленню економічних зв'язків буде сприяти вдосконалення розселення, врахування регіональної специфіки урбанізації і формування населених пунктів. На Півдні України, як і в цілому в Україні, використання регулювання процесу урбанізації та розселення дозволить запобігти стихійності в формуванні міст, створити сприятливі умови праці і життя населення в різних типах поселень.

Таким чином, на основі всього вищесказаного, ми можемо зробити висновок, що процес урбанізації на Півдні України в кінці 50-х — 80-х роках проходив неоднозначно. Найбільш інтенсивно чисельність міського населення збільшувалась на протязі 60—70-х років. Це відбувалось за рахунок скорочення чисельності сільського населення, а також міграцій із інших регіонів.

ПРИМІТКИ

1. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К. — 1974. — 112 с.; Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.). — Днепропетровск. — 1971. — 174 с.

2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г, Украинская ССР. —

М. — 1963. — 210 с.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. — Т. 1. — М. — 1972. — 176 с.; Народное хозяйство Украинской РСР в 1971 році. (Ювілейний статистичний щорічник). — К. — 1972. — 548 с.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 12—14; Народное хозяйство Украинской РСР в 1988 році. (Статистичний щорічник). — К. — 1989. — С. 10, 47; Народное хозяйство Украинской РСР в 1989 році. (Статистичний щорічник). — К. — 1990. — С. 7, 8.

3. Див.: Философский энциклопедический словарь. — М. — 1983. — С. 706—707.

4. Див.: Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М. — 1992. — С. 297.

5. Див.: Народное хозяйство Украинской РСР в 1971 році. — К. — 1972. — С. 10.

6. Див.: Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). — К. — 1987. — С. 107.

7. Розраховано по: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М. — 1963. — С. 14—16; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 12—14; Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 г. (Статистический ежегодник). — К. — 1989. — С. 10, 47.

8. Розраховано по: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 7—9; Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 г. — К. — 1989. — С. 4.

9. Див.: Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). — К. — 1987. — С. 107.

10. Розраховано по: Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г. — К. — 1990. — С. 78.